Bándi András

Keresztesi Sámuel nyolc levele a gergelyfájai lelkészválasztás kapcsán (1683–1684)

A királyföldi szászoknak II. Endre magyar király biztosította 1224-es aranybullájában a szabad lelkészválasztást, azzal a feltétellel, hogy a megválasztottakat mutassák be a püspöknek.[1] A legelső általunk közelebbről ismert lelkészválasztás az 1302-es szászhermányi, amelynek során Petrus, Danielnak, a helyi bírónak fia nyerte el a tisztséget. Walbrunus, a szebeni káptalan dékánja nem akarta beiktatni, mivelhogy szerinte még túl fiatal volt ahhoz, hogy pap lehessen.[2] Ennél sokkal részletesebben értesülünk az 1394-es szelindeki választásról, amely bepillantást enged az eljárásba is. Annak ellenére, hogy csupán a vita kapcsán felvett tanúvallomások maradtak fenn, és nem tudjuk, hogy ki kapta meg a tisztséget, az kiderül, hogy a falusiak szóbeli megegyezéssel szavaztak és a beiktatás jele már ekkor a gyülekezet előtti megemelés volt.[3] Az új lelkészt a két egyházfi bevitte a templomba, és a beiktatás után megemelték székében a közösség előtt.[4]

Választási szabályzatokat csupán a 17. században rögzítettek írásban. Ilyenek a lelkészi és világi egyetem 1615-ös artikulusai,[5] vagy az 1655-ben David Hermann szászegerbegyi lelkész és történetíró által készített, de csupán kéziratban fennmaradt átfogó egyházjogi értekezés, a *Jurisprundentia Ecclesiastica,*[6] amely a világi és egyházi hatóságok (nemzeti egyetem, illetve zsinat) lelkészválasztásra vonatkozó határozatait összegzi, és leírja a szokásjogon alapuló eljárást is. Főbb mozzanatai a következőek: két nappal az előző lelkész halála és a lelkészi állás megüresedése után a gyülekezet két megbízottat küldött a káptalanhoz vagy a székbíróhoz, hogy átvegye a káptalan dékánja által összeállított jelöltek listáját. A 17. század folyamán akár hat jelöltet is állítottak: a dékán kettőt, a senior (a káptalan rangidős lelkésze) egyet, a királybíró kettőt, a székbíró egyet. A dékán a lista átadásával egyidejűleg közölte a gyülekezettel a választás időpontját. A választás helyszíne mindig is a templom volt. A választást egy világi tisztviselő (többnyire egy városi tanácsos) jelenlétében a káptalan által kinevezett lelkész vezette le. Szavazásra a családfők voltak jogosultak. Szavazategyenlőség esetén sorsolással döntöttek. Az eredményt mindig először a dékánnal, majd a megválasztott jelölttel közölték, aki utólag

[1] Endlicher, 1849, 422.
[2] Zimmermann–Werner, 1892, 224–225.
[3] Zimmermann–Werner, 1902, 84–95.
[4] Schuller, 1930, 281–282.
[5] So zur rechtmäßigen und billigen Erwählung eines neüen Pfarrherrn reguliret, nach der heiligen Apostel Gebrauch, von geistlicher und nebst weltlicher Obrigkeit einhellig geschloßen, Anno 1615. Wien–Armgart, 2019, 64–65.
[6] Hermann, 1655, § 65 – § 68.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 185 2024. 02. 23. 14:46:44

megkapta a jelvényeket (insignia), avagy a templom kulcsát, illetve kulcsait, és utána meglátogathatta új gyülekezetét. 15 napon belül joga volt visszautasítani választását és visszaadni a jelvényeket. Késedelmes elutasítás esetén az újonnan megválasztott lelkészt 200 forint pénzbírsággal sújtották.[7] Ha viszont elfogadta az állást, akkor sor került az ordinációjára (lelkészavatására), illetve a beiktatására. Az ordináció körülbelül 1560-ig többnyire Wittenbergben történt, annak ellenére, hogy a szász püspökök már 1553 óta Szebenben is ordináltak.[8] Az ordináció a püspök joga volt, aki a szertartást megelőzően a jelöltet az Ágostai Hitvallásból levizsgáztatta és a „pápista", „sakramentárius", anabaptista és antitrinitárius tanok elleni harcra kötelezte. A lelkészi életrajzokból kiderül, hogy a 17. században jellemzően nem lelkészi, hanem prédikátori/segédlelkészi (diakónusi) szolgálatra ordináltak. A választást követően az új lelkész azonnal elmehetett új szolgálati helyét meglátogatni, a lelkészi lakást megszemlélni, illetve az egyházközségi leltárt átvenni (revisio parochiae).[9]

A beiktatást megelőzte az úgynevezett conventio, egy írásbeli megállapodás, amelyben a felek kötelességeit rögzítették. A lelkész kötelességei nyilvánvalóak, a község kötelességei pedig az egyházközségi vagyon (erdő, malom, legelő, bormérés stb.) haszonélvezetéről szóltak. A köszöntőbeszéd és prédikáció után a dékán előbb kérdéseket intézett az egybegyűlt hívekhez, amelyek megválaszolása által kötelezték magukat arra, hogy a lelkész fenntartásáról gondoskodnak. Ezután a lelkész is megkapta a maga kérdéseit, és válaszában a hívek lelkigondozására kötelezte magát. Ezt követően a beiktató lelkész asszisztense megáldotta a jelöltet és az egyházfiak megemelték az egybegyűltek előtt. Régi szokás volt a szószékről, valamint a templomajtóban pénzt szórni a szegényeknek. Később ezt azzal pótolták, hogy a gyerekeket megajándékozták egy-egy garassal.[10]

A választási renden a reformáció semmit sem változtatott. A protestáns felekezetek kialakulásával azonban a Királyföldön kívül eső erdélyi szász falvakban, amelyeknek lakói jobbágyi jogállásúak voltak, a földesurak többnyire református hitre tértek át, míg a falvak megmaradtak evangélikusnak. A nem királyföldi falvak középkori lelkészválasztását még nem tisztázta a kutatás. Ismereteim szerint csupán a volt kerci apátság falvaiban merült fel a patronátusi jog kérdése. A szászkeresztúriak a notáriusnak 1432-ben kijelentik, hogy joguk van a lelkészválasztásra, amint azt a királyföldi falvakban gyakorolják.[11] A kisdisznódiak ugyanezt állítják 1506-ban.[12] Ezek a falvak azonban nem feküdtek a nemesi funduson, ezért nem kizárt, hogy Szeben protekcióját élvezve a királyföldi falvak mintájára gyakorolták a lelkészválasztást. A fenti falvakban a reformáció nyomán evangélikussá vált város lett a földesúr.

A nemesi funduson viszont az evangélikus jobbágyfalvak református nemesek alattvalóivá lettek. Emiatt a patronátusi jogot újra kellett értelmezni. A Királyföldön elvben

---

[7] Teutsch, 1921, 442; Schuller, 1930, 265–269.
[8] Schuller, 1930, 275–276.
[9] Uo., 278.
[10] Uo., 281–282.
[11] Gündisch, 1937, 462–464.
[12] Reschner, 1824, 52; Reissenberger, 1884, 15.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 186 2024. 02. 23. 14:46:44

a király volt a fő kegyúr.[13] 1526 után ezt a feladatot alpatrónusként a világi testületek, a városok látták el. A jobbágyfalvakban emiatt a világi fensőbbség beleszólása feszültségeket szült, hiszen ezáltal idegen felekezetű – főként református – nemesek szólhattak bele a privilégiumokkal rendelkező szász egyházközségek belső ügyeibe. A patrónusnak az ilyen nem királyföldi településeken jogában állt a megüresedett lelkészi állásra jelölteket kinevezni. David Hermann viszont azt állítja, hogy ahol a világi hatóság nem evangélikus volt, ott a hat jelöltből a három világit is a káptalan nevezhette meg, bár ezt inkább tekinthetjük jogigénynek, mint a valós helyzet hű leírásának.[14] A szász egyháznak ezt a törekvését a kegyurak jogaik megnyirbálásának tekintették, és emiatt birtokaikon beavatkoztak a lelkészek megválasztásába.

Fennmaradtak adatok arról, hogy a lelkészek tiltakoztak a földesurak túlkapásai ellen. Egy ebesfalvi (Küküllő m.) eset ennél többet árul el. 1654. január 28-án a Szász Nemzeti Egyetem Gyulafehérváron ülésezett, ahová a szász püspök két lelkészt küldött az egyetem képviselőihez. Arra kérte őket, mint kegyurakat, hogy járjanak közben a szászzalatnai lelkész Ebesfalvára való beiktatása érdekében. A lelkészt a helyiek megválasztották, de a földesúr nem engedte meg beiktatását, hanem egy másik lelkészt hívatott. Szeben polgármestere arra figyelmeztette a lelkészeket, hogy különbséget kell tenni „a királyföldi és a nemesi földön élő parasztok között. Utóbbiaknak nincs amazokkal azonos szabadsága, ők jobbágyok, és kegyuraiktól, azaz földesuraiktól függnek."[15] A lelkészek elismerték, hogy világi/„polgári" ügyekben („in civilibus") ez így van, de az egyházközségeknek jogában áll maguknak szabadon lelkészt választani, ebben nincsen különbség a királyföldi, illetve a nemesi funduson lévő falvak között. A szebeni polgármester megértette a lelkészekkel, hogy nem tehet semmit a szászzalatnai lelkész érdekében, és azt javasolta, hogy oda ne menjen lelkész, ahol a földesúr ezzel szemben fellép.[16] Ezek szerint azok a szabadságok, amelyek a szász egyházakat megillették, a nemesi funduson nem érvényesülhettek – valójában a Királyföldön is nehezen, ahol ugyan magyar nemesek nem, de a városok királybírói gyakran beavatkoztak a lelkészek szabad választásába.

Keresztesi Sámuel Fehér megyei birtokos alább közölt Apafi-kori levelei egészen közelről mutatják be, hogy miként avatkozott be egy, a szászsebesi káptalanhoz tartozó, de nem királyföldi falu (Gergelyfája) lelkészválasztásába. Úgy tűnik, hogy itt a lelkészek utódlása hagyományosan az egyházközségen belül dőlt el, a káptalan szoros ellenőrzésével. A folyamat ebben az esetben sajátos fordulatot vett azáltal, hogy a földesúr bizonyos jelöltek megválasztása érdekében közbenjárt mind a dékánnál, mind a püspöknél. A káptalan igyekezett a falut támogatni a túlkapásként értékelt földesúri törekvéssel szemben.

---

[13] Hegyi, 2018, 20.
[14] Hermann, 1655, § 66.
[15] „...inter fundi regii rusticos et fundi nobiliaris, sie haben nicht einerley freyheit, diese sind jobbagyen und haben ihre dependentiam von den patronis, dominis videlicet terrestribus." Szilágyi, 1888, 486.
[16] Uo., 487.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 187 2024. 02. 23. 14:46:44

A levelek a sebesi káptalan, a mai Szászsebesi Evangélikus Konzisztórium levéltárában maradtak fenn. Ezt az állományt ma a nagyszebeni székhelyű Központi Evangélikus Levéltárban őrzik. Keresztesi Sámuel levelei az összes 1593 és 1698 között a káptalannak beküldött írásaival együtt eredetileg egy iratcsomót alkottak, ám a második világháború után beköttették, és ma egy vaskos kartonfedeles, bőrbe vont kötetben vannak. A függelék 2. számú levelét a Román Nemzeti Levéltár Nagyszebeni Fióklevéltárában, a Szász Püspökség állományában őrzik.

Első levelében (1683. november 30.) az ellen tiltakozott Keresztesi, hogy más káptalanból választottak maguknak a gergelyfájai parasztok papot a sebesi káptalan által állított jelöltek közül. Mint földesúr tudta azt, hogy a szászsebesi káptalan saját segédlelkészeit szerette volna előléptetni, mintsem más káptalanokból lelkészeket befogadni. Harmadik levelében (1684. február 9.) viszont már elfogadta az addig a bolkácsi káptalanban Hosszúaszón (Fehér m.) szolgáló segédlelkészt jelöltként, miután megtudta, hogy a közeli Bervén ilyesmi már előfordult, tehát kihasználta a dékán tehetetlenségét az ottani földesúrral szemben. A segédlelkészt a szászsebesi káptalan jelölte. Az egyházi szabályzat értelmében jelöléseket a káptalan, a széki hatóság, valamint a püspök tehetett.

A szavazásra sor került ugyan, de eredményét a káptalan érvénytelenítette, arra hivatkozva, hogy a szavazócédulák begyűjtése zűrzavart váltott ki a szavazók körében.[17] A káptalani beszámoló nem említi, hogy manipulációról vagy a szavazatok hibás kezeléséről lett volna szó, megelégszik viszont a jelölési folyamat (vocatio) megismétlésével. Valamikor 1684. március első felében megismételték a lelkészválasztást, és a jelöltek között ekkor már nem szerepelt a hosszúaszói prédikátor. A hat jelölt kivétel nélkül a sebesi káptalan tagja volt. Stephan Brath, a nagyapoldi prédikátor 55 szavazatot kapott, míg a második helyezett, Stephan Birthelius vingárdi lelkipásztort csupán 21-et.[18] Negyedik levelében (1684. március 24.) Keresztesi kijelentette, hogy ő a második helyezettet kívánja birtokára papnak. Mivel a gergelyfájaiak nem engedelmeskedtek neki, hanem a kulcsokat Brathnak küldték, Keresztesi, amint ezt később maga is elismerte, megbüntette őket. A káptalani jegyzőkönyv pénzbeli bírságokról, szabadságvesztésről, valamint testi bántalmazásokról tesz említést azokkal szemben, akik a nagyapoldi prédikátorra szavaztak, illetve neki elvitték a kulcsokat.[19]

Hetedik levelében (1684. április 16.) Keresztesi kijelentette, hogy a szavazati joggal bíró családfők többsége immár az ő kedveltjét kívánja a papi székbe. A jobbágyok felkeresték a dékánt, és elpanaszolták neki szenvedésüket, mire ő salamoni ítéletet hozott: egyrészt meggyőzte Brathot, hogy adja vissza a kulcsokat, másrészt figyelmeztette a földesúr által támogatott Birtheliust, hogy ne avatkozzon bele az ügybe, hanem tartsa magát Gergelyfájától távol.[20] Mivelhogy az első helyezett visszaadta a kulcsokat, a második helyezett nem jelentkezett, újra lelkészt kellett választani.

---

[17] ZAEKR BKM Prot., 194.
[18] ZAEKR BKM Dek., 140.
[19] ZAEKR BKM Prot., 202.
[20] Uo.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 188 2024. 02. 23. 14:46:44

Utolsó levelében (1684. április 21.) Keresztesi új jelöltet javasolt, Peter Kerstchen romoszi prédikátor személyében, akit a falusiak meg is szavaztak, hogy később kiderüljön, a befutó „jelöléséért" a földesúrnak 100 forintot ígért.[21] A káptalan utánajárt a megvesztegetési vádnak, és miután maga Keresztesi is beismerte, hogy Kerstchen és apósa pénzt ígértek neki közbenjárásáért, felterjesztették az ügyet a szuperintendens elé, aki úgy döntött, hogy az új gergelyfájai pap fizessen 64 forint büntetést, különben megvonja tőle a papi tóga viselésének jogát.[22] Kerstchen kifizette a bírságot, és ennek fejében meghagyták tisztében.

A közölt források értéke főleg abban áll, hogy a fejedelemség kori Erdélyben ritka az ilyen makacs és kitartó földesúri beavatkozás szász evangélikus jobbágyok egyházi ügyeibe. Keresztesi még a neki ismeretlen evangélikus szuperintendensnek is írt, folyamatosan fenyegetőzött és a káptalannal szemben elszántan lépett fel. Ami a szász egyházat illeti, az a Báthory Istvánra emlékeztető elvárás,[23] hogy a földesúr jobbágyainak csupán világi ügyeibe szólhat bele, míg a lelkiismereti és egyházi ügyeket az egyházi kiváltságok, illetve a szokásjog értelmében maguk a parasztok rendezik lelkipásztoraikkal, dékánjukkal, illetve püspökükkel egyetemben, csalókának bizonyult. Valójában a földesúr eltekintett a szász egyházjogtól, és patrónusi jogát gyakorolta, ezáltal a káptalant, valamint a püspököt egy alkudozási folyamatba vonta be. Stratégiája abban állt, hogy állandóan közbenjárt a két hatóságnál érdekei érvényesítése érdekében, míg a dékán a jelöltek és a parasztok segítségével próbálta a földesurat kész tények elé állítani. Hogy végül is Keresztesi érvényesítette céljait, az annak is köszönhető, hogy földesúrként hatékonyabban befolyásolhatta a falusiak mindennapjait, mint a távol fekvő egyházi hatóságok.

A levelek nyelvét mérsékelten modernizáltam, viszont megőriztem a hangtani sajátosságok egy részét, így például a tájnyelvi magánhangzókat. Ugyanezt tettem a helynevekkel is, ahol viszont a betűhív változatot megadtam a lábjegyzetben. A rövidítéseket feloldottam, ahol nem voltam biztos az átírásban, szögletes zárójelekbe helyeztem a kérdőjelt. A rongálás és szűk kötés okozta szöveghiányokat [...] formában jeleztem.

---

[21] Uo., 202–203.

[22] Uo., 215–217.

[23] Báthory Istvánnak tulajdonítják a következő szállóigét: „Rex sum populorum, non conscientiarum". Wien, 2021, 365.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 189 2024. 02. 23. 14:46:44

Források

1.

Keresztesi Sámuel Daniel Femger dékánnak

Drassó, 1683. november 30.

ZAEKR BKM Dek. 137.

Mint jóakaró szomszéd uramnak ajánlom kegyelmednek szolgálatomat. Isten jó egészséges hosszú élettel áldja meg kegyelmedet!

Akarám kegyelmednek értésére adnom, noha kegyelmednek is van hírrel, magam az táborban járván, az alatt az szegény gergelyfáji[24] szász pap[25] megholt. Úgy hallom, hogy amazok az értetlen paraszt emberek kegyelmeteknek is kánonja[26] ellen, más decesisben[27] [!], úgy, mint Hosszúaszóra[28] mentek papért, talán még a templom kulcsát is odavitték. Mivel azért Gergelyfáján én vagyok nagyobb patronus,[29] hogy nekem is praejudiciumomra[30] más tractusból[31] hoznának prédikátort, sajnálnám. Protestálok is kegyelmed előtt a dézsma felől, hogy olyan papnak, akit kedvem ellen vinnének oda, az én jobbágyaimtól dézsma vagy megyen, vagy sem. Kegyelmedet azért kérem, tisztére is kényszerítem, kánonja ellen más decesisből papot ne engedjen hozni, hanem candidáljon[32] abból az decesisből, amelyben[33] énnekem is suffragiumom[34] lehessen, egyébiránt, ha kedvem ellen visznek oda papot, engem patronusának ne agnoscáljon.[35] Ezzel ajánlom Isten oltalmában kegyelmedet. Datum Drassó,[36] die 30. Novembris anno 1683.

Kegyelmedet jó szívvel szolgál

Keresztesi Sámuel[37] manu propria

---

[24] Gergelyfája (németül: Gergeschdorf, ma: Ungurei, RO), betűhíven: *Gergeljfaj*.
[25] A szászbolkácsi születésű Peter Facklert 1655. augusztus 11-én szentelték fel Szászsebesen segédlelkésszé. 1673-ban már Gergelyfáján szolgált. Wagner, 1998, 170.
[26] Kánon (latinból): egyházi törvény, szabályozás.
[27] Dioecesis (latin): egyházmegye (ebben az esetben: káptalan).
[28] Hosszúaszó (németül: Langenthal, ma: Valea Lungă, RO).
[29] Patronus (latin): kegyúr.
[30] Praeiudicium (latin): jogsérelem.
[31] Tractus (latin): vidék (ebben az esetben: egy-egy káptalan területe).
[32] Candidál (latinból): jelöl.
[33] áthúzva: *hogy*
[34] Suffragium (latin): szavazat, beleszólás.
[35] Agnoscál (latinból): elismer valaminek.
[36] Drassó (németül Thorstadt/Troschen, ma: Drașov, RO), betűhíven: *Darassó*.
[37] Keresztesi Sámuel († 1706) Doboka vármegyében földbirtokos, Fehér vármegye főispánja, II. Apafi Mihály egyik gyámja, guberniumi tanácsos, tartományi hadbiztos, országelnök, a református egyház jótevője. Nagy, 1860, 222; Jankovics, 2016, 251.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 190 2024. 02. 23. 14:46:44

/Címzés:/ Tiszteletes és becsületes F/emger/ Dániel[38] uramnak ennek a decesisnek dékánjának, nekem jóakaró szomszéd uramnak adassék Nagy-Apoldon[39]
/Hátoldal:/ „Literae protestantes adversus illegitime vocatum Diaconum Longavalensem[40] in futurum pastorem Gergefalvensem, exaratae 30 Novembris 1683"; Spectabilis Samuelis Keresztesi

2.

Keresztesi Sámuel Christian Haas püspöknek

Marosszentkirály, 1684. január 24.

ANR Episc. Coresp. c86.

Tiszteletes és becsületes, nekem kedves, jóakaró uram. Isten kegyelmedet számos és örvendetes új esztendőkkel boldogítsa szent nevének dicséretére és a közjónak előmozdítására, szívesen kívánom.

Akarom, édes püspök uram, kegyelmedet requirálnom[41] a gergelyfájiak[42] alkalmatlanságokról, tavalyi esztendőben táborban létem alatt halván meg prédikátorok, maguk gondolatlanságok és tudatlanságoktól is viseltetvén oda mentek más diecesisben és hitták a hosszúaszai prédikátort, ki is ígérkezvén a templomnak kulcsát is kezében vette. Melyet táborból való hazaérkezésem után megértvén, sajnáltam, mind praejudiciumomra, és mind kegyelmetek kánonjával ellenkező dolognak tartván lenni. Kire nézve írtam tavaly dékán Daniel uramnak őkegyelmének, de annakutána szebeni királybíró[43] uram komám uramtól őkegyelmétől requiráltatván, minthogy nem idegenje őkegyelmének, egyébiránt igen tudós és becsületes embernek hallván lenni, én előbbi conceptusomnak[44] őkegyelme tekintetéért is lehattam, hanem ezt a becsületes prédikátort acceptálom,[45] a falubelieknek is csak őkegyelméhez lévén kedvek. Kegyelmedet azért,

[38] Daniel Femger Szebenszerdahelyen született és 1658-ban iratkozott be a nagyszebeni evangélikus gimnáziumba, 1659. május 2-án szentelték fel segédlelkésszé Szászsebesen. Lelkipásztori pályafutását szülőhelyén 1660-ban kezdte, 1680-ban Nagyapoldra váltott és 1693-ban Szászsebes vezetőlelkésze lett. Itt hunyt el 1696. október 7-én. Femgert 1683-ban választották meg a szászsebesi káptalan dékánjának. Wagner, 1998, 171; ZAEKR. BKM. Prot., 186.
[39] Nagyapold (németül: Grosspold, ma: Apoldu de Sus, RO).
[40] Hosszúaszó.
[41] Requirál (latinból): megkeres, megkér.
[42] Betűhíven: *gergelifaiak*.
[43] Georg Armbruster 1680-tól 1685. január 7-én bekövetkezett haláláig volt szebeni királybíró. Albu, 2000, 214.
[44] Conceptus (latin): terv, szándék.
[45] Acceptál (latinból): elfogad.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 191 2024. 02. 23. 14:46:44

édes püspök[46] uram, kérem becsülettel, mivel több helyeken is vannak ilyen példák, csak Fejérvármegyében[47] is, azt az böcsületes hosszúaszai prédikátort ne nehéztelje Gergely-fájára adni. Egyébiránt is úgy hallom, kegyelmetek fl. 60 bírságban[48] akarja a falut ejteni, és hogy azt a prédikátort is ne adja, de az igen kemény büntetésnek látszván, nékem is nyavalyás jobbágyimnak pártjokat kell fognom, és kártól is őket oltalmaznom igazságokban, minthogy az ő káruk én károm. Melyhez képest kegyelmedet mégis kérem, hogy a controversia is tollálódjék[49] közülünk az első requisitiómban[50] és instantiámban,[51] ne frustrálodjam[52] kegyelmed előtt, nékem is parancsolván, csekély tehetségem szerint minden tőlem kitelhető dolgokban tiszta szívvel igyekezek szolgálnom és kedveskednem kegyelmednek. Ajánlván azzal a Szent Isten oltalmában kegyelmedet, kívánom írásom is tanálja örvendetes órában s jó egészségben. Datum in Marosszentkirály,[53] die 24. Ianuarii 1684.

Kegyelmeteknek tiszta szívvel szolgál,

Keresztesi Sámuel, manu propria

/Címzés:/ Tiszteletes és becsületes N. N. az universitásnak érdemes püspökének, nekem ismeretlen, kedves és bizodalmas jóakaró uramnak őkegyelmének adassék

3.

Keresztesi Sámuel Daniel Femger dékánnak

Drassó, 1684. február 9.

ZAEKR BKM Dek. 138.

Mint kedves komám uramnak ajánlom kegyelmednek szolgálatomat. Isten szerencsés, hosszú élettel áldja meg kegyelmedet, kívánom.

---

[46] Christian Haas látta el 1682 és 1686 között a szász egyházak szuperintendensének tisztét. Haas azáltal lett nevezetessé, hogy Berethalomban székelő szuperintendensként megválasztották Szeben vezetőlelkészévé, de engedve a zsinat érvelésének, hogy főbb hivatása a püspöki, nem fogadta el a szebeniek meghívását. Jekeli, 1933, 102–109.

[47] Fehér vármegye közigazgatási egység Erdélyben, amely a Marostól délre eső területeket foglalta magában. Iczkovits, 1939, 7. Hogy mire utal Keresztesi, lásd a 3. számú forrást, a 61. és 63. jegyzeteket.

[48] Mivelhogy a lelkészválasztást a szász egyházak szokásjogától eltérően bonyolították le és a szavazatokat nem számolták meg egyenként, a káptalan érvénytelenítette az eredményt és elrendelte a választás megismétlését. A választótestület viszont makacsul kitartott a jogtalanul megválasztott lelkész mellett, ezért a káptalan 64 forinttal bírságolta meg. ZAEKR BKM. Prot., 194.

[49] Tollálódik (latinból): eltűnik, megszűnik.

[50] Requisitio (latin): kérés.

[51] Instantia (latin): kérelem, kérvény.

[52] Frustrálódik (latinból): szándékaiban megcsalatkozik.

[53] Marosszentkirály (ma: Sâncraiu de Mureş, RO).

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 192 2024. 02. 23. 14:46:44

Jóllehet, édes komám uram, az minapiban kegyelmedet requiráltam vala az gergelyfájiak[54] ellen, nekem is praejudiciumomra láttatván lenni exorbitálások.[55] De annakutána szebeni[56] királybíró uramtól, őkegyelmétől requiráltatván azon hosszúaszai becsületes prédikátor felől, az falubelieknek is ahhoz lévén nagy kedvek, igen nagy recommandatiót[57] tévén mindenek felőle, előbbi conceptusomat letöttem, és annuáltam[58] királybíró uram őkegyelme és az falu kívánságának, melyről Nagyapoldon kegyelmeddel is akartam beszélleni, de ott nem találtam kegyelmedet, hanem püspök uramnak írtam a dologról. Az mint hallom, kegyelmetek úgy akar [!], hogy azt az hosszúaszai papot kegyelmetek semmiképpen sem oda nem bocsátja, sőt ebből az decesisiből [!] is különben papot nem ad nekik, hanem hatvan forintot fizessenek, az mely dolog énnekem alienumnak[59] tetszik, hogy kegyelmetek az szent dologgal kereskedést indítson. Kegyelmedet azért kérem, édes komám uram, szeretettel, noha az szegénységnek az is nehezen esik, de ha kegyelmetek a hosszúaszai papot ideadja, fizetnek, ha pedig kegyelmetek ebből a decesisiből akar adni, semmit sem fizetnek. Én sem engedem meg, hogy pénzen vegyenek papot, hanem kegyelmed ezt a dolgot complanálja,[60] mert ország elejében kél az dolog. Nem tudom, kegyelmetek mi okáért nem bocsáthatja be azt a hosszúaszai papot, lám több példa is vagyon olyan, legközelebb a bervei[61] prédikátor is az patrónus akarattjából más tractusból ment oda,[62] azért ha kegyelmed énnekem is az iránt kedvemet nem szegi, én is más dologban igyekezem szolgálni és kedveskedni kegyelmednek. Ezzel a jó Isten oltalmában ajánlom kegyelmedet. Kívánom, írásom találja szerencsés órában és jó egészségben. Datum Drassó, die 9 Februarii anno 1684.

Kegyelmednek jó szívvel szolgáló komája

Keresztesi Sámuel manu propria

/Utóirat:/ Post scriptum. Ha kegyelmetek mégis tovább az falut pap nélkül akarja tartani, édes komám uram, mivel az calviniana et luterana religio közt nem sok különbség vagyon, hogysem pap nélkül legyenek, nekem vagyon papom, által küldöm esketni és keresztelni, engem kegyelmetek aztán ne okozzon, én protestálok is kegyelmed előtt.

---

[54] Betűhíven: *Gergelyfáyak*.
[55] Exorbitálás (latinból): szabályszegés, kihágás.
[56] Nagyszeben (németül: Hermannstadt, ma: Sibiu, RO).
[57] Recommandatio (latin): ajánlás.
[58] Annuál (latinból): ráhagy, helyesel.
[59] Alienum (latin): idegen.
[60] Complanál (latinból): elegyenget, elrendez, elsimít.
[61] Berve (németül: Blutroth, ma: Berghin, RO).
[62] Az 1682. május 27-ére összehívott zsinaton a szuperintendens arról értesít, hogy a bervei lelkipásztort rossz életvitele, illetve „nyelve" miatt a falu földesura leváltotta. Erről az esetről a szászsebesi káptalan jegyzőkönyve nem tesz említést. A székási társkáptalan jegyzőkönyve (amelyhez Berve tartozott) nem maradt fenn. Wien–Armgart, 2019, 341.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 193 2024. 02. 23. 14:46:44

/Címzés:/ Tiszteletes és becsületes Daniel Decanus uramnak, cum pleno titulo et honore, nekem kedves komám uramnak őkegyelmének adassék
/Átvételi jegyzet:/ Exaratae 9 Februarii 1684; Spectabilis Samuelis Keresztesi

4.

Keresztesi Sámuel Daniel Femger dékánnak

Fogaras, 1864. március 24.

ZAEKR BKM Dek. 141.

Édes komám uram!

Hogy kegyelmednek bővebben nem írhatok, böcsülettel követem, distractióim[63] miá rá nem érkeztem, úgy hallom, azok a gergelyfáji paraszt rossz emberek, mégis csak alkalmatlankodnak, és rész szerint talám az én bosszúságomra. Már kegyelmetek a vingárdi[64] böcsületes prédikátort és nagyapoldi káplánt candidálván, mivel én nem annyira ismerem az káplánt, őkegyelmét, kinek is böcsületi ellen nem szólok, az vingárdit pedig tudom, kicsoda, én őkegyelmét, az vingárdi prédikátort akarom Gergelyfájára menni. Úgy értem pedig, azok a beste, nyughatatlan, magok akaratján járó paraszt kurafiai, hogy az iránt is engem injuriáljanak,[65] káplány uramat kívánják, nem mindnyájan, hanem csak egynéhányan, de én kegyelmedet kérem szeretettel, és intem is édes komám uramat, és tisztázni kínszerítem, hogy ez iránt is az én praejudiciumomra ne essék az dolog. Az kit én is akarok, úgymint vingárdi papot, adja Gergelyfájára, mert semmiképpen mást oda menni nem akarok, és meg is tanítok az parasztokban is, Isten hazavívén. Egyébiránt is ezek a rossz paraszt emberek ne vegyenek rossz példát, hogy mind ecclesiasticusokon[66] és dominus terrestriseken[67] praevaléáljanak,[68] egyébiránt ha mast az én injuriá[m]ra[69] és parasztok kedvére adna (mely is nem remén[lem][70] hogy azoknak kedvezzen inkább, mint nekem), bizony [sok][71] nyugodalma miattam nem lenne, nem is szenv[edném][72] békével. Kegyelmedet mégis kérem, édes komám uram, ne f[rustrá]lódjam[73] kegyelmed jóakaratában, nekem is parancsolván, tiszta szívvel szolgálok. Üd-

[63] Distractio (latin): figyelemelterelés.
[64] Vingárd (németül: Weingartskirchen, ma: Vingard, RO).
[65] Injuriálni (latinból): jogsérelmet okozni.
[66] Ecclesiasticus (latin): egyházi személy.
[67] Terrestris (latin): földi, világi.
[68] Praevaléálni (latinból): érvényesülni valakivel/valamivel szemben.
[69] A kötésbe szorult lapszél.
[70] A kötésbe szorult lapszél.
[71] A kötésbe szorult lapszél.
[72] A kötésbe szorult lapszél.
[73] A kötésbe szorult lapszél.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 194 2024. 02. 23. 14:46:44

vözlöm kegyelmedet ajánlva azzal a jó Isten oltalmában kegyelmedet, kívánom tanálja örvendetes órában s jó egészségben. Fogarasini[74] in generali congregatione, die 24. Martii 1684.

Kegyelmednek tiszta szívvel szolgáló komája

Keresztesi Sámuel manu propria

/Utóirat:/ Post scriptum. Isten oltalmazza, édes komám uram, káplán uramnak becsülete ellen szólok, de hallok ilyent is, őkegyelme itten korábban szokott alkalmatlankodni, és az ilyent is el kell távoztatnunk, én protestálok, ha kegyelmed kedvem ellen cselekednék.

/Címzés:/ Tiszteletes és böcsületes Femgjerus Dániel uramnak, Szerdahelyszéki[75] Diecesis Decanjának, kedves komám uramnak őkegyelmének adassék, Nagiapoldon.
/Átvételi jegyzet:/ Exaratae die 24. Martii ex comitiis Fogarasiensibus; Spectabilis Samuelis Keresztesi

5.

Keresztesi Sámuel Daniel Femger dékánnak

Drassó, 1684. április 2.

ZAEKR BKM Dek. 144.

Mint kedves komám uramnak ajánlom kegyelmednek szolgálatomat. Isten kegyelmedet örvendetes sok számú szép napokkal boldogítsa, kívánom.

Én is az este érkezvén meg fogarasi gyűlésből, kegyelmed levelét itt találtam, melyet böcsülettel vévén, continentiáját[76] láttam. Megvallom, komám uram, sajnálom a paraszt rossz embereknek rajtam való bosszúűzéseket, és el sem szenvedem nékik, már az indítóiban fogva is lévén Isten azt adván érnem, az Isten után meg is büntetem érdemek szerént őket. Egyébiránt magamot ahhoz tartom, az mint kegyelmednek írtam volt, kegyelmedet pedig csütörtökig,[77] ha hozzám jő, igen jó szívvel látom, akkor megindu-

[74] Fogaras (németül: Fogarasch, ma: Făgăraş, RO). Az egyetemes fogarasi országgyűlést, amelyen Keresztesi Sámuel részt vett, 1684. március 8. és 29. között tartották. Szilágyi, 1895, 18–22, 198–222.
[75] Szerdahelyszék (németül: Reussmärkter Stuhl), közigazgatási egység az egykori Királyföldön, melynek területén Nagyapold feküdt. Keresztesi tévesen feltételezi, hogy a káptalani dékán fennhatósága csupán erre a székre vonatkozott. Müller, 1985, 192.
[76] Continentia (latin): tartalom.
[77] A szó utólag beszúrva.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 195 2024. 02. 23. 14:46:44

lok feleségemmel együtt az Bánfi Zsigmondné[78] asszonyom temetésére Királyfalvára.[79] Ezek után adja Isten, írásom tanálja jó egészségben. Drassó, die 2 Aprilis 1684.
Kegyelmednek jó szívvel szolgáló komája,

Keresztesi Sámuel, manu propria

/Címzés:/ Tiszteletes és becsületes Femgerus Daniel uramnak (cum pleno titulo et honore) nekem kedves komám uramnak őkegyelmének adassék
/Átvételi jegyzet:/ Exaratae die 2. Aprilis ipso Festo Ressurectionis Domini Christi Iesu; *Spectabilis Samuelis Keresztesi etc.*[80]

6.

Keresztesi Sámuel Daniel Femger dékánnak

Drassó, 1684. április 6.

ZAEKR BKM Dek. 146–147.

Mint kedves komám uramnak ajánlom kegyelmednek szolgálatomat. Jó egészséges hosszú élettel áldja meg Isten kegyelmedet

Úgy veszem eszemben, édes komám uram, a pap dolga mind ez ideig is nem decedálódék,[81] de nekem úgy tetszik, mivel kegyelmetek kánonja oltalmazására első alkalmatossággal magam serkentvén kegyelmedet, az pap dolga iránt nem injuriáltatást, hanem favort[82] érdemelnék kegyelmetektől, melyet úgy tudom hogy tiszteletes püspök uram őkegyelme nem denegál[83] tőlem, én azért, édes komám uram, kívánom kegyelmetektől csak az vingárdi prédikátort Gergelyfájára. Kegyelmed káplánja kis böcsületi ellen nem szólok, de mivel ifjú ember, hadd experiáljon[84] másutt, kit is ha kegyelmetek kedvem ellen odaküldene, jól dolgunk őkegyelmével nem lenne, mely miá kegyelmeteknek búsulása és nyughatatlansága következhetnek. Értettem ilyet is, hogy kegyelmed az maga vejit[85] akarná helyben constituálni,[86] melyet ha előbb tudtam volna, inkább kész lettem volna annak hivatalt adni Gergelyfájára. Kegyelmed énnekem parancsoljon, édes komám uram, minden tőlem kitelhető dologban szolgálni és kedveskedni igyekszem.

---

[78] Losonczi Bánfi Zsigmondnak, Fejér, illetve Doboka vármegye főispánjának harmadik feleségéről, Veér Krisztináról lehet szó. Lázár, 1889, 21.
[79] Magyarkirályfalva (ma: Crăieşti, RO).
[80] Más írással.
[81] Decidál (latinból): határoz, végződik.
[82] Favor (latin): szívesség.
[83] Denegál (latinból): tagad.
[84] Experiál (latinból): kipróbál.
[85] A rendelkezésemre álló forrásanyag alapján nem sikerült megállapítanom, kiről van szó.
[86] Constituálni (latinból): kijelöl, helyez.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 196 2024. 02. 23. 14:46:44

Ezzel Istennek oltalmában ajánlom kegyelmedet, édes komám uram. Datum Drassó, die 6. Aprilis anno 1684.

Kegyelmednem jóakaró komája szeretettel szolgál

Keresztesi Sámuel, manu propria

/Címzés:/ Tiszteletes és böcsületes Fengerus Dániel uramnak (cum pleno titulo et honore) nekem kedves komám uramnak őkegyelmének adassék
/Átvételi jegyzet:/ Exaratae die 6 Aprilis cum duabus schedulis insclusis; Spectabilis Samuelis Keresztesi
/Utóirat:/ Post scriptum. Ezt is akarom kegyelmednek értésére adni, hogy ott Gergelyfáján Puskás János[87] kit innen hazaereszték kegyelmetek és az falubeli emberek előtt, nem az én izenetemet és szómat mondotta, hanem tökéletlen hazugságot, mert én nem mondottam és nem is izentem, hogy azt az kegyelmed káplánját hozzák oda, és akarnám, hogy oda jönne, hanem ezt izentem, lássák, ha elviszik, de énvelem békességben nem lakik őkegyelme. Azért Ikafalvi[88] uramhoz valami suspiciója[89] kegyelmednek ne legyen, mert én őkegyelmére bíztam volt minden akaratomat és izenetemet, nem Puskás Jánosra.

Kegyelmed jóakaró komája,

Keresztesi Sámuel, manu propria

7.

Keresztesi Sámuel Daniel Femger dékánnak

Drassó, 1684. április 16.

ZAEKR BKM Dek. 149.

Mint kedves komám uramnak ajánlom kegyelmednek szeretettel való szolgálatomat. Jó egészséges, hosszú élettel áldja meg Isten kegyelmedet

Kegyelmednek kétrendbeli levelét, komám uram, honn nem létem alatt vettem illendő böcsülettel, kiknek is continentiájokat látván concipiálok[90] olyat, hogy kegyelmed az parasztságnak kedvez inkább mint énnekem. Megvallom, nehéz a lelkemnek, holott én

[87] Puskás János?
[88] Ikafalvi Pap Márton 1674-ben a Gyulafehérvárra menekült sárospataki református kollégium diákja, 1680 és 1682 között Fogarason a református iskola rektora, utólag Drassóban, illetve Borbereken lelkész. Fejér, 2010, 121.
[89] Suspicio (latin): gyanú.
[90] Concipiálni (latinból): elképzelni, felfogni.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 197 2024. 02. 23. 14:46:44

kegyelmeteknek kánonjának protectora[91] voltam inkább, mint destructora,[92] mégis kegyelmed az én jobbágyimnak lábat ad az ellenem való rugódozásra, mely mint egy rebellióra[93] való út nyitás is. Az ilyenből, komám uram, nagy dolog következhetik, és ország eleiben is kell terjesztenünk, melyet is ítéljen meg mind Isten, és mind világ, ha én kegyelmetek kánonja ellen való dolgot kívántam vagy nem. Értettem ilyent is, hogy káplán uram simpliciter[94] kész lett volna a templom kolcsát visszaadni, de kegyelmed nem engedte, sőt maga kezéhez vette, az mely ha úgy vagyon, abból kitetszik, mi akadályoztatta az dolgot meg eddig is. Püspök uramnak őkegyelmének is írtam volt, mi választ tött őkegyelme, megláthatja, megnézvén kegyelmed küldje vissza kezemhez, az kik pedig a gergelyfájiak közül suffragiumokat értetlenségből, iudicium[95] nélkül adtak volt káplán uram iránt, ki is superálta[96] volt, az másik fél már eszekre térvén, nagyobb részint revocáltak[97] és kívánnák a vingárti papot. Én ezért, édes komám uram, kegyelmedet többször nem búsítom, de ha frustrálodom kívánságomban, Isten s az idő megtanít, tovább is mit kellessek cselekednem. Ezzel ajánlom az jó Isten oltalmába kegyelmedet, kívánom, írásom találja szerencsés órában és jó egészségben. Datum Drassó die 16. Aprilis 1684.[98]

Kegyelmednek tiszta szívvel szolgáló komája,

Keresz[tesi Sámuel]

/Címzés:/ Tiszteletes és becsületes Femgerus Daniel uramnak (cum pleno titulo et honore) nekem kedves komám uramnak őkegyelmének adassék[99]
/Átvételi jegyzet:/ Exaratae die 16 Aprilis 1684; Spectabilis Samuelis Keresztesi

[91] Protector (latin): oltalmazó, védelmező.
[92] Destructor (latin): romboló, pusztító.
[93] Rebellio (latin): felkelés, lázadás.
[94] Simpliciter (latin): egyszerűen.
[95] Iudicium (latin): ítélet, megítélés.
[96] Superáni (latinból): felülmúl, túllép, meghalad.
[97] Revocálni (latinból): visszavon.
[98] Kiszakadt lapszél.
[99] A levél alja kiszakadt, részben rizspapírral rögzítették.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 198 2024. 02. 23. 14:46:44

8.

Keresztesi Sámuel Daniel Femger dékánnak

Drassó, 1684. április 21.

ZAEKR BKM Dek. 151.

Édes komám uram

Íme kegyelmed kívánsága szerént két gergelyfáji embert küldtem kegyelmedhez, már a falunak is tetszvén kegyelmeddel való conclusumunk,[100] kegyelmedet azért kérem mint kedves komám uramat, igyekezzen úgy a dolgot végben menni [!], hogy mind az én becsületem helyben maradjon, mind pedig egymáshoz való atyafiságunk és szeretetünk növekedjék. Kegyelmedet még nem bántván, édes komám uram, Romaszon[101] is vala egy káplán,[102] az kit rész szerint magam is ismerek, úgy tudom academicus is fog lenni.[103] Én azt is szeretném, ha kegyelmednek is úgy tetszik, kegyelmed azonban énnekem parancsoljon, tiszta szívvel igyekezem kegyelmednek szolgálnom és kedveskednem. Ajánlom ezzel a Szent Isten Őfelsége oltalmában kegyelmedet. Kívánom, írásom is tanálja örvendetes órában, jó egészségben. Drassó, die 21. Aprilis 1684.

Kegyelmednek jó szívvel szolgáló komája

Keresztesi Sámuel manu propria

/Címzés:/ Tiszteletes és becsületes Femger Daniel uramnak (cum pleno titulo et honore) nekem igen kedves és bizodalmas komám uramnak, őkegyelmének adassék
/Átvételi jegyzet:/ Exaratae die 21. Aprilis 1684; Spectabilis Samuelis Keresztesi; In causa vocationis Domini Stephani Brath[104] Diaconi Apoldiensis ad ecclesiam Gergelyfalvensem exaratae

---

[100] Conclusum (latin): következtetés, megállapítás.
[101] Romosz (németül: Rumes, ma: Romos, RO), betűhíven: *Romasz*.
[102] Peter Kerstchen alias Christiani Szelindeken született, 1665-ben a nagyszebeni gimnázium diákja, majd 1668-ban szülőfalujában iskolamester. 1684-ben Gergelyfájára választották, ahol 1706-ban hunyt el. ZAEKR BKM Prot., 202–203, 220; Wagner, 1998, 216.
[103] Kerstchen külföldi tanulmányútjairól nem maradt fenn adat.
[104] Stefan Brath Szászcsanádon született, 1667-ban a nagyszebeni gimnázium diákja, utána Szászsebesen kántor. Nagyapoldon segédlelkész, ahol 1681. augusztus 10-én szentelik fel. 1684-ben Szászsebesen segédlelkész, 1697-ben kerül Vingárdra lelkésznek, ahol 1718-ban hunyt el. Wagner, 1998, 150.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 199 2024. 02. 23. 14:46:44

Rövidítések és irodalomjegyzék

AHG — Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt (A brassói Fekete templom levéltára)

HERMANN 1655 — *Jurisprudentia Ecclesiastica sive fundamenta jurisdictionis ecclesiasticae externae saxonum in Transylvania inde a reformationis ecclesiarum ac religionis tempore observatae.* Succinta methodo comprehensa et in usum privatum collecta, industria Davidis HERMANNI Pastoris Wormlocensis Anno Incarnationis M. D. C. L. V. Jelzet: IV–F–308.

ANR — Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Sibiu (A Román Nemzeti Levéltár Szeben megyei Kirendeltsége)

Episc. — Episcopia Evanghelică C. A. din Transilvania (Az Erdélyi Á. H. Evangélikus Püspökség levéltára)

Coresp. — Corespondența Episcopilor 1682–1698 (A püspökök levelezése), jelzet: SB-F-0000-3-3-3.

ZAEKR — Zentralarchiv der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien, Hermannstadt (A Romániai Á. H. Evangélikus Egyház Központi Levéltára, Nagyszeben)

BKM — Archiv des Evangelischen Bezirkskonsistoriums A. B. Mühlbach (A Szászsebesi Káptalan Iratanyaga)

Dek. — Dekanatsarchiv, Amtsschriften 1593–1698 (A Dékáni Hivatal iratai), jelzet: DA–209–14.

Prot. — Protocollum almi Capituli Antesylvani, 1637–1703, jelzet: DA–209–19.

*

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 200 2024. 02. 23. 14:46:44

Albu
2000 *Die Inschriften der Stadt Hermannstadt,* ed. Ioan Albu, Hermannstadt, 2000.

Endlicher
1849 Stephan Ladislaus Endlicher: *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana,* Sangalli, 1849.

Fejér
2010 Fejér Tamás: *A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai,* In: *Erdélyi Múzeum,* 72. (2010) 3–4. sz. 106–144.

Gündisch
1937 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen,* IV, 1416–1437, ed. Gustav Gündisch, Hermannstadt, 1937.

Hegyi
2018 Hegyi Géza: *A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben,* In*: Erdélyi Múzeum,* 80. (2018) 1. sz. 1–29.

Itzkovits
1939 Itzkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban,* Budapest, 1939. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 2.)

Jankovics
2016 Jankovics József: *Bethlen Miklós levelei Ferdinand Bonaventura Harrachnak, I. Lipótnak és ismeretlennek (1699–1703),* In: *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények,* 13. (2016) 239–258.

Jekeli
1933 Hermann Jekeli: *Unsere Bischöfe 1553–1867. Charakterbilder aus sächsischer Vergangenheit,* Hermannstadt, 1933.

Lázár
1889 Lázár Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711),* Budapest, 1889.

Müller
1985 Georg Eduard Müller: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141–1876,* Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1941, Köln–Wien, 1985. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 10.)

Nagy
1860 Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal,* VI, Pest, 1860.

Reissenberger
1884 Ludwig Reissenberger: *Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt,* Hermannstadt, 1884.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 201 2024. 02. 23. 14:46:44

Reschner
1824 Martin Reschner: *De praediis praedialibusque Andreani commentatio,* Cibinii, 1824.

Schuller
1930 Richard Schuller: *Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung,* Schäßburg, 1930.

Szilágyi
1895 *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae Erdélyi Országgyűlési Emlékek,* XVIII (1683–1686), szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, 1895.

Teutsch
1921 Friedrich Teutsch: *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen,* I, 1150–1699, Hermannstadt, 1921.

Wagner
1998 Ernst Wagner: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen,* I, Köln, 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1.)

Wien
2021 Ulrich A. Wien: *Supervision of "Authority" and "Community" by the Church as a warden of order. The Positioning of Damasus Dürr between demand and reality,* In: *Common Man, Society and Religion in the 16th century / Gemeiner Mann, Gesellschaft und Religion im 16. Jahrhundert Piety, morality and discipline in the Carpathian Basin / Frömmigkeit, Moral und Sozialdisziplinierung im Karpatenbogen,* ed. Ulrich A. Wien, Göttingen, 2021, 363–381. (Refo500 Academic Studies, 67.)

Wien–Armgart
2019 *Die Synodalverhandlungen der evangelischen Superintendentur Birthälm 1601–1752,* ed. Ulrich A. Wien – Martin Armgart, Hermannstadt–Sibiu, 2019. (Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Rumänien, 3/1.)

Zimmermann–Werner
1892 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen,* I. 1191 bis 1342, ed. Franz Zimmermann – Carl Werner, Hermannstadt, 1892.

Zimmermann–Werner
1902 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen,* III. 1391 bis 1415, ed. Franz Zimmermann – Carl Werner, Hermannstadt, 1902.

LYMBUS_2023_KÖNYV.indb 202 2024. 02. 23. 14:46:44